ELINA DRUKER

NORDISK BARN- OCH UNGDOMSLITTERATUR – SATSNINGAR OCH SUCCÉ

Nordisk barn- och ungdomslitteratur har under de senaste decennierna uppmärksammats internationellt för sin innovation och höga kvalité. Rapporter om att barns och ungas läsning har minskat har lett till en ökad efterfrågan på litteraturen som trots allt kan locka de unga, och har i många fall lett till rekordstor utgivning.

Elina Druker, är professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet med särskild inriktning på barn- och ungdomslitteratur. Hon är född i Finland och är verksam som forskare, lärare och föreläsare. Till hennes forskningsområden hör barnlitteratur, modernism, bilderböcker och illustrationshistoria. Hon är en av huvudförfattarna till *Den svenska barn- och ungdomslitteraturens historia* (2024).*

På den internationella marknaden har den nordiska barnlitteraturen också setts som ett sätt att förmedla kultur med värderingar som betonar barns rättigheter och position i samhället. I Sverige har barn- och ungdomslitteratur stått i centrum för Kulturrådets internationella främjande av svensk kultur och kan i dag närmast beskrivas som en svensk exportprodukt.[1] Vad är det då som särskiljer nordisk barn- och ungdomslitteratur i ett internationellt perspektiv? Är det möjligt att identifiera bakgrundsfaktorer – tankar, ideologier eller satsningar – som lett till dagens framgångsrika och livaktiga barnboksmarknad?

Genom århundraden har olika typer av litteratur och texter, såväl skönlitterära, religiösa som didaktiska, använts för att forma uppväxande generationer till framtida medborgare. Hur texter för barn har sett ut och hur barnen har tilltalats har varit föremål för genomgripande förändringar. Här finns det tydliga beröringspunkter i form av avgörande historiska vändpunkter och reformer i Norden. Likartade tankar om barn, litteratur och läsning har ofta introducerats ungefär samtidigt i de nordiska länderna, idéer som sedan format barnboksutgivningen och tillgången på böcker.

Genom århundradena har förhållanden och samhälleliga kontexter i de nordiska länderna påverkats av såväl nationella som internationella trender och förändringar inom utbildning, filosofi och politik. Idag framträder några tankar som centrala: det ställs höga kvalitetskrav på barns läsning, böckerna

utgår ofta ifrån barns behov och på kunskaper om deras pedagogiska, språkliga och estetiska utveckling. En ytterligare förenande tanke är att tillgång till god barnlitteratur tidigt har setts som ett samhällsintresse. Genom några nedslag kommer jag att diskutera vändpunkter och gemensamma idéer som har haft stor betydelse för barnlitteraturens utveckling.

Läsundervisning, religion och skolreformer

Traditionell undervisning i läsning och kristen tro var avgörande i formandet av barns läskulturer under senare halvan av 1700-talet. De nordiska länderna var till övervägande del jordbrukssamhällen, och sedan 1500-talets reformationer var alla länder lutherska. På 1700-talet nådde de allra flesta barnen grundläggande läskunnighet.[2] För många barn kunde det handla om att lära sig alfabetet och kunna Luthers lilla katekes utantill. Men barnens tillgång till utbildning och litteratur berodde fortfarande på en rad avgörande faktorer, som barnens kön, sociala förutsättningar och om de levde i stads- eller landsbygdsmiljöer.

Att kunna läsa sågs tidigt som en nytta för såväl individen som samhället.[3] Samtidigt är det fortfarande endast några få barn, ofta pojkar från bättre ställda familjer, som kommer i fråga för undervisning och läsning, skriver Boel Westin i *Den svenska barn- och ungdomslitteraturens historia.*[4] Den engelska filosofen John Lockes idéer om uppfostran och lärande blir inflytelserika i Norden i början av 1700-talet.[5] I hans program hänvisas det till ”barn” men det är fortfarande en pojkes utbildning som skildras.[6] Men tendenser till förändring finns, och tankar om att både pojkar och flickor ska delta i undervisning framträder på många håll.

Mot slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet kompletterades eller ersattes katekesen i skolor allt oftare med nya läsmaterial.[7] Tiden kännetecknades av skolreformer men även av nya böcker, utgivna explicit med barn som målgrupp. Det kristna budskapet levde kvar även i ABC-böckerna men tendensen till sekularisering och utvidgat kunskapsinnehåll blir allt tydligare. Nu bildas nya bokmarknader och utbudet ökar, men utbudet domineras fortfarande av översättningar från tyska eller franska.[8] Kring sekelskiftet 1800 hade de flesta barnen viss tillgång till texter som producerats specifikt för dem, och det formades ganska likartade läroplaner i Norden, vilket kan förklaras av de lutherska statskyrkornas centrala roll i de nordiska länderna.[9]

Den ökade efterfrågan var kopplad till förbättrad skolgång och ett ökat intresse för barndomen och, inte minst, att föräldrar och lärare var beredda att köpa böcker för barn. Det fanns en ökad medvetenhet om läsningens betydelse för alla medborgare i samhället och barns skolgång reglerades allt tydligare under senare hälften av seklet. Mer uppmärksamhet ägnades också åt barns tillgång till böcker via bibliotek, även om det här finns stora stora geografiska skillnader. Nu skapas

kommersiella utlåningsbibliotek i städerna och små församlingsbibliotek på landsbygden. Nordiska barn på 1800-talet fick alltså successivt tillgång till en ökande mängd texter och böcker som riktade sig till barn.

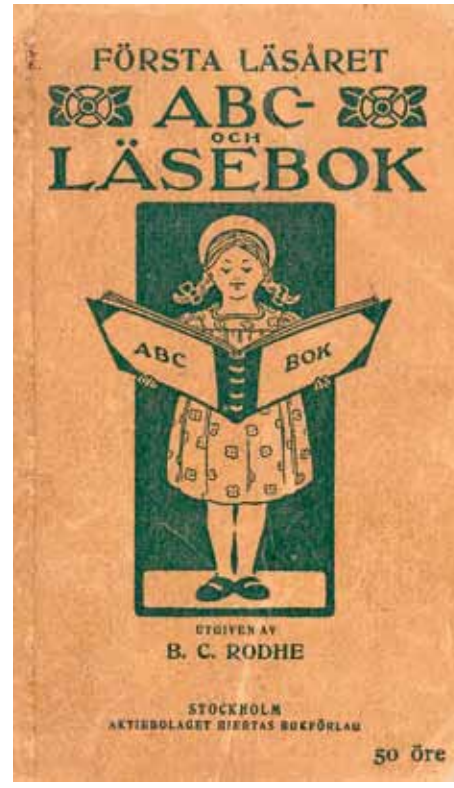

Bengt Carl Rodhes rikligt illustrerade ABC- och läsebok med nystavning innehöll bokstavsövningar och korta berättelser (1906).

Tankar om nordisk kultur

Under 1800-talet framträder också idéer om att barn ska uppfostras till att bli medlemmar i nationalstaten. Det egna landets modersmål bejakades, liksom fosterlandets och det egna folkets historia, idéer som manifesterade sig inom politik och utbildning men också i texter för barn. I sin studie *Children's literature in the Nordic world,* visar Nina Christensen och Charlotte Appel hur exempelvis Norges självständighet från Danmark ledde till ett ökat fokus på nationsbyggande och motiv som uppfattades som specifikt för Norge.[10] Två exempel på detta är Maurits Hansens läsebok *Godmand eller den norske Børneven* (1834) och bilderboken *Norsk Billedbog for Børn* (1888) som hade syftet att presentera egna ramsor och poesi och illustrerades med bilder av norska landskap, djur och miljöer.[11]

Med romantiken följde ett intresse för det egna landets kultur och historia. I samtliga nordiska länder samlas det nu in folksagor, visor och berättelser. En av förebilderna var Jakob och Wilhelm Grimms samling *Kinder- und Hausmärchen* (1812-1814). I Norge gav folkloristen Peter Christen Asbjørnsen och författaren Jørgen Moe ut *Norske Folke- og Børneeventyr* på 1840-talet. Finland fick sitt nationalepos med Elias Lönnroths *Kalevala* (1849) som bygger på gamla myter och muntliga berättelser. Den danske folkminnesforskaren Svend Grundtvig gav ut samlingar med nordiska folkvisor och publicerade *Danske folkeeventyr* på 1870-talet. Även folkloristerna Gunnar Olof Hyltén-Cavallius och George Stephens *Svenska folksagor och äfventyr* (1844-1849), vars berättelser är återgivna ”efter muntlig öfverlemning” tillägnades bröderna Grimm. Hyltén-Cavallius var inte primärt intresserad av sagornas möjliga barnmottagare utan hur dessa ”uråldriga folkberättelser” kunde berätta om det forntida livet i Sverige.[12]

Anna Maria Roos läseböcker präglade en hel generation svenskar.
Illustration av Brita Ellström till läseboken I Önnemo. Andra skolåret (1912).

Under 1800-talet blir barntidningarna ett populärt medium som sågs som lämpligt och prisvärt läsmaterial inte minst i skolor. Dessa kompletterades med populära jultidningar, som den svenska *Jultomten* (1891-1934) eller *Barnens Julrosor,* som gavs ut i flera nordiska länder.[13] Barntidningar gavs ut och lästes över de nordiska gränserna, ofta med hjälp av de pan-skandinaviska och nordiska rörelserna. Här medverkade de främsta illustratörerna som Louis Moe, John Bauer och Elsa Beskow. Dessutom introduceras många viktiga författare i barntidningarna, som H.C. Andersen, som i flera fall gav ut berättelser som kapitel i tidningar, innan de gavs ut som böcker.

Tidens barnsyn anknyter till romantiken, där barndomen gavs ett egenvärde och hyllades av författarna och diktarna.[14] En inflytelserik författare och förläggare i detta sammanhang var den finlandssvenske Zacharias Topelius, som var involverad i utgivningen av tidningen Eos (1854-1866) och blev en central aktör i den svensk-finska romantiska litteraturen och landets nationella rörelse. Topelius får stor betydelse för barnlitteraturen och hans texter översattes till alla nordiska språk. I en artikel från 1855 beskrev han sin syn på barnlitteratur: ”en barnbok skall vara frisk och hurtig, hjärtlig och vacker, klok och begriplig, hellre glad än sorgsen, men så att båda sidorna av lifvet uttaga sin rätt”.[15] Även tanken om att pedagogik och hög litterär och konstnärlig kvalitet hänger ihop är central här och kännetecknar många klassiska verk från perioden, som Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons Resa* (1906-1907), eller Elsa Beskows bilderböcker.

Barnet som framtidens medborgare

En av de avgörande förutsättningarna för barnlitteraturen är framväxten av de nordiska välfärdsstaterna under första hälften av 1900-talet. Uppmärksamheten på barn och deras behov, och tanken om barn som framtida medborgare, var central inte minst efter andra väldskriget, och återspeglades i stora satsningar på barn. Det fanns en efterfrågan på ”modern litteratur för moderna barn” som kritikern Georg Svensson skrev i *Bonniers Litterära Magasin* 1946.[16] Den nya generationen barn ansågs behöva ny typ av barnböcker. Den danska pedagogen Torben Gregersen skrev i *Dagens Nyheter* 1954 att ”Två krig och två väldiga omvälvningar i socialt, politiskt, tekniskt och konstnärligt hänseende ligger mellan dem och oss”.[17] Dessa tankar innefattar behovet av förnyelse av barnlitteraturen och ledde till en växande barnboksmarknad. Samtidigt inledde flera nordiska författare och illustratörer från den yngre generationen sin barnlitterära produktion, böcker och barnbokskaraktärer som i flera fall även nådde grannländerna. Några fick också internationellt, långvarigt genomslag, inte minst ikoniska gestalter som Astrid Lindgrens Pippi Långstrump och Tove Janssons Mumin, som firar 80 år i år. Man ser tydliga influenser mellan länderna, till exempel genom ett intresse för nonsenspoesi, nyskapande bilderböcker och en barnsyn som byggde på nya pedagogiska rön.

Norden förenas i likartade idéer om barndomen och det är aktiva, äventyrliga barn och unga med en världsomspännande handlingsradie som framträder i böckerna. Redan under mellankrigstiden hade så kallade ”pojkböcker” och ”flickböcker” blivit populära i Norden. I många fall var huvudpersonen i pojkböckerna en aktiv och äventyrlig pojke medan flickfigurerna var kopplade till traditionella kvinnliga värderingar, men det fanns undantag. Det finns många exempel på skrivande, arbetande och resande unga kvinnor, som i den danska Karin Michaëlis Bibi-böcker.

Ett ökande intresse för barns kreativitet och konst är också synligt – något som framträder även i den nutida utgivningen, där konstnärligt innovativa böcker har sin självklara plats i utgivningen, inte minst bland bilderböckerna. Under 1940-talet blev exempelvis den danske målaren Egon Mathiesen eller författaren och pedagogen Jens Sigsgaard, inflytelserika bl.a. med bilderboken *Palle alene i verden* (1942) med illustrationer av Arne Ungermann. Liknande pedagogiska och konstnärliga idéer förmedlades snabbt även till andra länder, i Sverige bland annat via Lennart Hellsing.[18]

Nu utmanas den tidigare hierarkin mellan vuxna och barn utifrån idén att barns kreativitet och spontanitet hade makten att förändra samhället. Barn skulle behandlas som individer i sin egen rätt – tankar som kommer att få betydelse för barnlitteraturen i flera decennier och finns som bas även i den nutida utgivningen. Här befästes alltså en tradition att inte enbart gestalta barnen

som tillrättalagda och lydiga. Det ska dock nämnas att progressiva idéer och metoder alltid också mött kritik. Nya tankar har sällan varit helt oemotsagda eller allmänt accepterade i sin tid – men det nyskapande kom att successivt förändra såväl utgivningen som synen på barnlitteratur.

Den moderna välfärdsstaten och dess institutioner spelar alltså avgörande roll för barn som växer upp i de nordiska länderna efter andra världskriget. De nordiska länderna förenades dessutom i sin syn i förhållande till FN och mänskliga rättigheter, inklusive barns rättigheter. Barnkonventionen, som uttryckligen pekar på barns rätt att få tillgång till information, media och kulturella upplevelser, blir betydelsefull i Norden.

Medieutbudet växer

I takt med att medieutbudet växte under första halvan av 1900-talet var flera nordiska författare, som Gösta Knutsson, Thorbjørn Egner eller Lennart Hellsing tidigt aktiva inom radio och animerad film. Berättelser överfördes snabbt till bilderböcker, teaterpjäser och LP-skivor och nådde därmed flera länders barn. Över hela Norden etablerade de nationella TV-bolagen dessutom barnsektioner omkring 1950. Parallellt med arbetet med att öka barns tillgång till böcker och media har det likaså alltid pågått debatter om å ena sidan barns behov av att skyddas från skadligt innehåll, och å andra sidan deras rätt att välja och bestämma själva. Under 1950-talet diskuteras exempelvis den ökande amerikanska importen och de tecknade seriernas möjliga skadliga verkan. På 1980-talet uppstod liknande debatterades kring ”hemvideon” och videovåldet.

Vikten av barnlitteraturens kvalitet och önskan att uppmärksamma barnböcker och kultur återspeglas också i inrättandet av en rad nationella barnbokspriser kring 1950- och 1960-talen. De har sedan följts av bland annat Nordiska rådets litteraturpris, liksom det svenska Alma-priset, Litteraturpriset till Astrid Lindgrens minne, som strävar efter att uppmärksamma barnlitteratur, i ett internationellt perspektiv. I mitten av 1960-talet kommer den akademiska forskningen om barnlitteratur igång.[19]

En strävan efter att behandla barnläsaren med respekt var också att vara öppen och tydlig om obehagliga eller svåra aspekter av livet. Under 1970-talet blir realism och problemorienterade teman mer framträdande, ämnen som kunde beröra relationer mellan barn och vuxna, könsroller, arbetslöshet, miljöproblem eller minoritetsgruppernas situation. Denna tradition är fortsatt stark i nordisk barnlitteratur, som inte väjer för att ställa svåra frågor, ofta med hjälp av humor eller genom att chockera. Det kan handla om att våga beröra känslor i böcker för de allra yngsta läsarna, som i Kalle Güettlers, Rakel Helmsdals och Áslaug Jónsdóttirs Monsterböcker, eller att ställa existentiella frågor som i de danska av Oskar K och Dorte Karrebecks komplexa bilderböcker, båda från mitten av 2000-talet.

Från en liten nisch på bokmarknaden, har barnlitteraturen blivit en viktig del av förlagsfältet och litteraturexporten idag. Idéer om läsning som viktigt och bärande för både individen och samhället är tankar som introducerades tidigt i Norden, och ledde till inrättande av nationella skolsystem och lagar om folkbibliotek, vilket har påverkat barns tillgång till böcker. Den nordiska välfärdsstatens framväxt och offentliga investeringar i skola, bibliotek och barnomsorg, har likaså varit avgörande för tillgången på böcker. Även likheter i lagstiftning och likartad syn på FN:s barnkonvention har påverkat synen på barns och ungas rättigheter och position i samhället – något som innefattat rätten till litteratur och kultur.

Under åren har synen på barns läsning och litteraturens form och innehåll förändrats i otaliga omgångar. Om fokus under 1700-talet låg på utbildning av barn till goda kristna medborgare, genom att religiösa läror skulle läras utantill, ger 1800-talets upplysningsidéer upphov till nya tillvägagångssätt, som tilltalade barn som potentiellt upplysta medborgare och lät fler berättelser ta sin utgångspunkt i barns liv och upplevelser. 1800-talet vittnade också om ett ökat fokus på nationell, nordisk identitet och historia, vilket demonstrerades i många barnböcker. Med utgångspunkt i idéer om barns autonomi under 1800-talet, utkommer det sedan under 1900-talet barnböcker i hela Norden som skildrar självständiga barn med handlingsfrihet, som skulle hjälpa till att forma en ny och bättre värld. Liknande idéer om barn som delaktiga i samhället och som framtidens medborgare, framträder tydligt även i dag.

Men det är inte enbart gemensamma idéer och samhällssystem som förenar. Mötespunkter har också skapats genom att berättelser, böcker och författarskap har översatts och lästs i hela Norden, ibland i flera generationer. Trots skillnader och specifika, nationella egenskaper finns det en bärande tanke om barns centrala position i samhället och betydelsen av levande, högkvalitativ barnlitteratur, både för individerna och samhället i stort. I tider då nya typer av medieanvändning innebär att läsning har fått allt starkare konkurrens, är uppmärksamhet på och satsningar i det barnlitterära fältet ännu viktigare än någonsin.

Litteraturförteckning

Christensen, Nina & Appel, Charlotte, *Children's literature in the Nordic world*, Aarhus University Press, Aarhus, 2021

Den svenska barn- och ungdomslitteraturens historia I–II, Natur & kultur, Stockholm, 2024

Druker, Elina, *Modernismens bilder: den moderna bilderboken i Norden*, Makadam, Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2008, Stockholm, 2008

Gregersen, Torben, ”Bilderbokens stämningar rör sig med tidens ideal”, *Dagens Nyheter,* 27.11.1954

Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof & Stephens, George (red.), *Svenska folk-sagor och äfventyr*, Stockholm, 1844-1849

Svensson, Georg, ”Kommentar”, Bonniers Litterära Magasin (1946:8)

Svensson, Sonja, *Barnavänner och skolkamrater: svenska barn- och ungdomstidningar 1766-1900 sedda mot en internationell bakgrund*, Carlssons, Stockholm, 2018

Topelius, Zacharias, ”Om läsning för barn”, *Helsingfors Tidningar*

Noter

1. Se bl.a. ”Inte bara deckare – svenska barnböcker säljer bra utomlands”, Sveriges Radio, 28.2.2022, ”Samtal om svensk barn- och ungdomslitteratur på export”, Kulturrådet, 19.10.2021,”Svensk litteraturexport för över 366 Mkr 2022”, Boktugg, 21.4.2023.

2. Nina Christensen & Charlotte Appel, *Children's literature in the Nordic world*, Aarhus University Press, Aarhus, 2021, s. 17.

3. Boel Westin, *Den svenska barn- och ungdomslitteraturens historia I,* s. 150.

4. Westin*,* s. 147.

5. Westin*,* s. 130.

6. Westin*,* s. 130.

7. Christensen & Appel, s. 22.

8. Westin*,* s. 139, Christensen & Appel, s. 27.

9. Christensen & Appel, s. 20.

10. Separationen ledde dessutom till att den danska och norska bokmarknaden, som fram till dess varit en marknad med Köpenhamn som handelscentrum, skildes åt. Christensen & Appel, s. 35–36.

11. Christensen & Appel, s. 37.

12. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius & George Stephens (red.), *Svenska folk-sagor och äfventyr*, Stockholm, 1844-1849, förordet.

13. Sonja Svensson, *Barnavänner och skolkamrater: svenska barn- och ungdomstidningar 1766-1900 sedda mot en internationell bakgrund*, Carlssons, Stockholm, 2018, s. 140.

14. Westin, *Den svenska barn- och ungdomslitteraturens historia I*, s. 283.

15. Zacharias Topelius, ”Om läsning för barn” i *Helsingfors Tidningar,* 19.12.1855.

16. Georg Svensson, ”Kommentar”, *Bonniers Litterära Magasin* (1946:8).

17. Torben Gregersen, ”Bilderbokens stämningar rör sig med tidens ideal”, *Dagens Nyheter*, 27.11.1954.

18. Elina Druker, *Modernismens bilder: den moderna bilderboken i Norden*, Makadam, Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2008, Stockholm, 2008.

19. Här kan även Svenska Barnboksinstitutet, grundad 1965, nämnas som den första barnboksinstitutionen i Norden.

* Not. Artikeln bygger på ett föredrag på Jubileumsseminarium i mars 2025 med anledning av LF 150 år: *Barnböcker och kriminallitteratur – två nordiska framgångssagor.*